

ШУТОВА М. О.

Київський національний лінгвістичний університет

РЕКОНСТРУКЦІЯ ФАКТІВ ЕТНОКУЛЬТУРИ ВІД АРХЕТИПІВ ДО СТЕРЕОТИПІВ

У статті аналізуються наукові підходи різних поколінь компаративістів до витлумачення поняття реконструкція; простежуються якісні зміни у його науково-термінологічному полі, пов'язані з переглядом кінцевої мети реконструкції, що спершу передбачала виявлення архетипів, а у сьогоденній когнітивній компаративістиці є відправним моментом у вивченні фактів традиційної культури, одним з яких є етнокультурні стереотипи.

Ключові слова: реконструкція, архетипи, етнокультурні стереотипи, традиційна культура.

В статье анализируются научные подходы разных поколений компаративистов к определению понятия реконструкция; прослеживаются качественные изменения в его научно-терминологическом поле, связанные с пересмотром конечной цели реконструкции, которая визначально предполагала выявление архетипов, а в современной компаративистике – является отправной точкой в изучении фактов традиционной культуры, одним из которых является этнокультурный стереотип.

Ключевые слова: реконструкция, архетипы, этнокультурные стереотипы, традиционная культура.

The scientific approaches of the different generations of comparativists to the determination of the concept reconstruction are analyzes in the article. The qualitative changes in its scientific and terminological field are outlined. The revision of the final goal of reconstruction, which assumed the development of archetypes is established. The starting point of the contemporary comparativistics is the study of the facts of traditional culture? One of which is ethno-cultural stereotype.

Key words: reconstruction, archetypes, ethno-cultural stereotypes, traditional culture.

На сучасному етапі розвитку компаративістики, з якою найбільше пов'язують термін *реконструкція* у його первісному витлумаченні, сприйнятті й розумінні, відбулася зміна поглядів учених [1,2,3,4,5] як на мету порівняльно-історичного мовознавства і власне цього методу (де реконструкція індоєвропейських праформ

і прамови була кінцевою метою компаративних досліджень), так і на об'єм самого поняття “реконструкція”, яке передусім поширилося на лінгвокультурологію у її тісному співвідношенні з лінгвістичною контактологією, етнолінгвістикою, лінгвогеографією тощо. Як наука про людину, лінгвокультурологія зорієнтована, з одного боку, на людський чинник у мові, а з іншого – на мовний чинник у людині. Така постановка наукової проблеми свідчить про її **актуальність** і розкриває перспективи її вивчення у міждисциплінарному аспекті.

Мета статті – виявити основні тенденції розвитку поняття реконструкція: від порівняльно-історичного мовознавства до когнітивної компаративістики.

Предметом вивчення у цій розвідці є термін “реконструкція” в його первинному і новому витлумаченні.

Матеріалом дослідження є наукові праці компаративістів, а також етимологічні і тлумачні словники, де висвітлюється об'єм поняття реконструкція (зазначені у списку наукової літератури).

Прокоментуємо докладніше, в якому ракурсі відбулося розширення поняття мовної реконструкції у його зв'язках із фактами традиційної культури [6].

Загальновідомо, що для мови й культури характерними є такі спільні ознаки: насамперед форми, які створюють, відбивають світогляд народу й цінності людини і ведуть між собою постійний діалог, оскільки суб'єкт комунікації – це суб'єкт певної культури; мова і культура мають індивідуальні й колективні форми існування; цим явищам властива нормативність, історія і навіть взаємне включення однієї сфери в іншу. Мова – складова частина культури, основний інструмент її засвоєння, носій національної ментальності. Водночас між мовою і культурою наявні значні відмінності: мова як засіб комунікації, орієнтована на масового адресата, тоді як у культурі цінується елітарність; на відміну від мови, культура не здатна до самоорганізації. Це різні семіотичні системи, причому культура гомоморфна мові. Не можна

переносити мовну модель на предметну галузь культури і, навпаки, модель культури на предметну область мови [7].

З-поміж багатьох визначень культури заслуговує на увагу таке: культура – частина картини світу, закріплена в мові [8]. Зосередимося на принципових моментах мовної картини світу та її співвідношенню з поняттями *конструкції* (як вона сформована) і *реконструкції* (що лежить в основі цього формування), спираючись на традиційне розуміння останнього.

Мовна картина світу історично формується у свідомості кожного мовного колективу і відображає в мові сукупність уявлень про світ, певний спосіб концептуалізації дійсності. Поняття мовної картини світу сягає ідей В. фон Гумбольдта [8] і неогумбольдтіанців [9] про внутрішню форму мови, з однієї сторони, і ідей американської етнолінгвістики, так званої гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра – Уорфа, – з іншої.

У зв'язку з тим, що кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу, виражені в ній значення складаються в єдину систему поглядів, так звану колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова для всіх носіїв мови. Властивий кожній мові спосіб концептуалізації дійсності дещо універсальний, дещо національно- специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ по-різному, крізь призму своїх мов [10]. Мовну картину світу часто іменують “наївною” в тому смислі, що в багатьох суттєвих відношеннях вона відрізняється від “наукової” картини світу. Російський лінгвіст Юрій Апресян наголошував на донауковому характері мовної картини світу, називаючи її наївною картиною. [10:629–630]. При цьому відображені в мові наївні уявлення зовсім не примітивні: в багатьох випадках вони не менш складні й цікаві ніж наукові. Такі, наприклад, уявлення про внутрішній світ людини, які відображають досвід інтроспекції десятків поколінь протягом багатьох тисячоліть, є надійним провідником у цей світ. У наївній картині світу Ю. Апресян виділяє наївну геометрію, наївну фізику простору і часу, наївну етику, психологію і т. ін.[10].

Ці стислі твердження, які вже є загальноновизнаними, дають підстави для узагальнення: поняття мовної картини світу включає дві пов'язані між собою, але різні ідеї: 1) картина світу, запропонована мовою, відрізняється від “наукової” (в цьому значенні використовується термін “найвна картина світу”) і 2) кожна мова конструює свою картину, що відображає дійсність дещо по-іншому, ніж це роблять інші мови. У розвиток цих ідей, очевидно, було сформульовано основне найголовніше завдання сучасної лінгвістичної семантики – **реконструкція мовної картини світу**.

Дослідження, або реконструкція мовної картини світу (як вона влаштована, сконструйована) ведеться у двох напрямках з огляду на зазначені вище проблеми.

Перший напрям – *семантичний*, коли на основі системного семантичного аналізу лексики конкретної мови здійснюється **реконструкція** цілої системи уявлень, відображених у даній мові, безвідносно до того, є вона специфічною для цієї мови чи універсальною.

Другий напрям – *когнітивний*, коли реконструюються окремі характерні для конкретної мови (лінгвоспецифічні) концепти, що характеризуються двома особливостями: вони є “ключовими” для певної культури (в тому значенні, що дають “ключ” до її розуміння); це виявляється тоді, коли окремі слова не мають повних еквівалентів при перекладі іншою мовою або створюють значні труднощі (як, наприклад, російські слова: *тоска, надрыв, авось, удасть, воля, неприкаянный, задушевность, совестно, обидно, неудобно*), або мають такі еквіваленти, але не містять саме тих компонентів значення у мові перекладу, що є для цього слова специфічними (наприклад, російські слова: *душа, судьба, счастье, справедливость, пошлость, разлука, обида, жалость, утро, собираться, добираться, как бы*). Тут ідеться про відтворення їх далекоспорідненими мовами як одна з процедур реконструкції їх значення.

Саме тут варто говорити про витоки прийому реконструкції, які сягають порівняльно-історичного методу (компаративного, лінгвогенетичного) як сукупності прийомів і процедур (однією з яких є реконструкція) історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку [2]. На думку американського мовознавця Л. Блумфілда, відкриття порівняльно-історичного методу є одним із тріумфальних досягнень науки XIX ст. [11]. Цей метод ґрунтується на наукових прийомах відтворення (реконструкції) незафіксованих писемністю наявних у минулому мовних фактів шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох чи більше конкретних мов, відомих за писемними пам'ятками або безпосередньо за їх уживанням у мовленні [11].

Відновленням, або реконструкцією, давніх мов займалися європейські лінгвісти XIX століття, коли різномовні європейські нації прагнули пізнати власне коріння й водночас з'ясувати спільне минуле європейського континенту. Мовна діяльність і давні писемні пам'ятки були в центрі уваги суспільства. Була відновлена давньогерманська мова, щоправда, не без допомоги писемних пам'яток. У витоків власне реконструкції мовних фактів стояли німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм, данський мовознавець Р. Раск і росіянин О. Х. Востоков. Їх здобутки є загальновідомими у компаративістиці, тому як синтез надбань цих учених представимо певні теоретичні положення, основний зміст яких зводиться до таких чотирьох позицій: 1) порівняння мов виявляє їх спорідненість, тобто походження від одного джерела – мови-основи (прамови); 2) за рівнем спорідненості мови об'єднуються в сім'ї, групи і підгрупи; 3) відмінності споріднених мов можуть бути пояснені тільки безперервним їх розвитком; 4) зміни звуків у споріднених мовах мають чіткий закономірний характер, у зв'язку з чим корені і флексії є стійкими впродовж тисячоліть, що дає можливість встановити (реконструювати) архетипи. Остання

позиція засвідчує той факт, що основною метою прийому реконструкції є *встановлення архетипів* [12].

Підтвердження такого витлумачення реконструкції знаходимо в академічному тлумачному словнику української мови: “реконструкція” – відтворення, відновлення первісного вигляду чого-небудь за рештками або описами [13:496]. Первісний вигляд якраз стосується поняття архетипу.

Компаративісти першого покоління були упевнені, що таким архетипом є прмова, яку можна реконструювати. Згодом на початку становлення структуралізму на доказ існування єдиної прмови на території стародавньої Європи, сподіваючись відновити її, видатний швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр опублікував “Пам’ятку про первісну систему голосних в індоевропейських мовах” [14:303–562]. З тією ж метою його попередники (Бопп [15], Уітні [16] та ін.), про яких ішлося вище, а також сучасники й опоненти (младограматики) зібрали чимало матеріалу з індоевропейської порівняльної граматики. Розбіжності між ними полягали у виборі концепції і прийомів реконструкції цієї прмови.

Еталоном порівняння для компаративістів (прихильників порівняльно-історичного методу) була одна з 14 індійських мов – книжна мова санскрит, якою написана “Рігведа” і від якої виникла назва “індоевропейські” мови. З погляду на відомі на той час писемні пам’ятки, згадані граматики класифікували ці мови і дали назви мовним сім’ям: романська, германська, слов’янська тощо.

Подальший етап розуміння реконструкції пов’язаний із компаративістами другого покоління (70-і рр. XIX ст. – 30 рр. XX ст.), у працях яких процедура *лінгвістичної реконструкції* набула значного вдосконалення. Учені Московської школи розвинули теорію “родовідного дерева” А. Шлейхера у так званій теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови. Сучасні лінгвістичні історіографи так охарактеризували ці процеси у

слов'янських мовах: “процеси відокремлення, диференціації, дивергенції слов'янських мов і діалектів споконвіку врівноважуються процесами конвергентними”, причому, на думку В. К. Журавльова, “екстралінгвальні чинники сприяли розвитку скоріш дивергентних, ніж конвергентних процесів” [17:455].

Відмовляючись від трактування історії розвитку мов як винятково поступового розгалуження, диференціації, П. Ф. Фортунатов тісно пов'язував розвиток мов з розвитком людського суспільства і кваліфікував це як досить складний процес, у якому “роздроблення суспільства на ті чи інші частини відповідає роздробленню мови на окремі наріччя, а об'єднанню частин суспільного союзу відповідає і в мові об'єднання її наріч” [18:т.1:68]. Мовознавець розглядав розвиток мов як низку процесів роз'єднання та з'єднання. Але певну перевагу було надано процесу дивергенції; у його межах “мова в її історії демонструє постійне роздроблення на наріччя, з яких далі можуть розвиватися самостійні мови” [18:т.1:68]. Пояснюючи цей процес, П. Ф. Фортунатов звертається до таких причин. По-перше, необхідно зважувати на той факт, що “чим сильніше діють умови, що роз'єднують діалекти, тим самобутніше розвиваються ці діалекти; а як тільки зникає будь-який зв'язок між ними, колишні наріччя однієї і тієї ж мови перетворюються на самостійні, окремі мови” [18:т.1:68]. До того ж необхідно враховувати, що не існує “і двох людей [...], які говорять зовсім однаково”; звідси випливає, що мова “завдяки своїм носіям має умови і причини своєї різноманітності протягом історії” [19:7–8]. По-друге, П. Ф. Фортунатов висловлював думку, що чим далі в давнину, тим меншу роль відіграють процеси конвергенції: “чим більш давнішим є суспільство, тим більш однорідне воно за складом, і тому мова такого суспільства не представляє інших відмінностей, крім місцевих [...]” [18:т.1:68].

Застосовуючи процедуру реконструкції, мовознавці Московської школи послідовно виводили мовні явища східнослов'янських мов зі “спільноруської”, далі –

спільнослов'янської і далі – зі спільноіндоевропейської мови. Яскраві приклади такої реконструкції знаходимо в “Очерке древнейшего периода истории русского языка” О. О. Шахматова [20:1–98]. Причому, як відзначає В. А. Глущенко, вчені Московської школи не розглядали реконструйовані прамови як статичне явище, а робили два синхронні зрізи: перед її розпадом і з моменту виділення з попередньої прамови [21:127].

Для одержання достовірних результатів учені Московської школи намагалися реконструювати проміжні прамови. Розв'язуючи питання, пов'язані з лінгвістичною реконструкцією, вони приділяли увагу питанню про мову-еталон. Старослов'янську мову вони розглядали як найбільш давню й архаїчну, і саме цей факт зумовлює важливість її використання в історико-генетичних дослідженнях при вивченні слов'янських мов. Але не завжди старослов'янській мові вдалося зберегти всі особливості праслов'янської мови. Про це слід пам'ятати і при вивченні санскриту при порівняльно-історичному дослідженні індоевропейських мов.

Сучасна лінгвістична графія по-різному оцінює спроби П. Ф. Фортунатова щодо свідомого або несвідомого перенесення “кожного санскритського слова” у спільноіндоевропейську мову. Характеризуючи санскрит як такий, що має “в багатьох відношеннях більш давню будову порівняно з іншими індоевропейськими мовами”, П. Ф. Фортунатов писав, що “при з'ясуванні фактів спільної індоевропейської мови, яка відновлюється (реконструюється) в науці шляхом порівняльно-історичного вивчення всіх окремих індоевропейських мов, треба [...] залучати до порівняння всі окремі мови нашої сім'ї” [18:т.1:31–32]. Щодо старослов'янської мови, то вона, на думку П. Ф. Фортунатова, “не є родоначальником, а лише старшим братом у сім'ї мов, яка вийшла зі спільнослов'янської мови...” [19:т.2:7]. Але його цінні думки щодо залучення до порівняння, паралельно всіх мов індоевропейської сім'ї є дуже цінними у пошуку *tertium comparationis*.

Отже, усвідомлення необхідності розкриття причин мовних змін спонукало учених до ширшого розуміння процедури реконструкції, де відновлені архетипи є вже не кінцевою метою реконструкції, а початковим етапом у поясненні історії розвитку мов у її зв'язках із людиною, культурою, суспільством тощо.

Сьогодні, коли лінгвістика демонструє чітку антропоцентричну спрямованість, все частіше науковці звертаються до концепції В. фон Гумбольдта, зокрема до його висновку про те, “що в мові втілено дух народу, його світорозуміння і менталітет” [8].

Будь-яка мова, акумулюючи досвід життя народу у всій її повноті й різноманітності, є його свідомістю загалом і частиною національної свідомості зокрема. Кожне нове покоління, кожний представник конкретного етносу засвоює мову через колективний досвід, колективне знання про навколишню дійсність, загальноприйняті норми поведінки, соціальні цінності, які закріпилися у кожному соціумі як *етнокультурні стереотипи*.

З цього випливає, що мова не може не впливати на досвід конкретного індивіда, його поведінку, культуру. У рамках такого етнолінгвістичного підходу, запропонованого у 70–80-х роках М. І. Толстим, була розроблена теорія етногенетичних культурних моделей, в якій тісно поєднане традиційне компаративне ядро з ідеями структурної лінгвістики. Розглядаючи мову як складову частину культури в аспекті високого ступеня спорідненості мови і культури, М. І. Толстой дійшов висновку, що “будь-які форми вираження архаїчних понятійних констант (обрядів, їхніх елементів, реалій, обрядодій, невербально виражених знаків тощо) можуть бути розкладені на прості елементи, блоки у різних фрагментах культурної традиції” [22:7]. Водночас ці нові тенденції у дослідженні реліктів культурної семантики пов'язуються з американською та польською когнітивною орієнтацією, що сягають ідей дескриптивної лінгвістики і постулатів копенгагенської структуралістичної школи. Культурний план мовних знаків розглядається тут крізь призму логіко-формальних, структурних

процедур, можливості репрезентації їх концептів як ментальних структур, набору артефактів, що мають різну таксономію.

Розробці саме таких новітніх технологій концептуально-семіотичної реконструкції фрагментів архаїчної духовної культури, або їх реконструкції, якщо послуговуватися терміном порівняльно-історичного мовознавства, присвячено праці Є. Бартминського, А. Вежбицької, Ю. С. Степанова, С. М. Толстої, Т. В. Цив'ян та ін.

Так, зокрема різні фрагменти культурної традиції, насамперед, індоєвропейської, Ю. С. Степанов пропонує описувати крізь призму еволюційно-семіотичних рядів, де заміщення одного предмета іншим і перенесення на нове культурне утворення форми та образу первинної семантики організується через відношення знаковості, своєрідної спадкоємності форми і змісту – аналогів лексичної мотивації. Члени цієї парадигми входять до одного або двох і більше концептуально-семантичних сфер (полів), перебуваючи при цьому у відношеннях похідності, взаємопроникнення, синонімічності та семантичного протиставлення з однією з ознак номінації. До складу концепту, як зауважує Ю. С. Степанов, входять 1) первинна форма, що становить його культурне тло, 2) актуальна або стерта внутрішня форма, втілена у зовнішній формі [23:44].

У балканській лінгвістичній картині світу (Т. В. Цив'ян) представлено дванадцять основних семіотичних позицій, зорієнтованих на реконструкцію космологічних та антропоцентричних параметрів Всесвіту на рівні обрядового тексту. На думку Т. В. Цив'ян, ця модель є релевантною у плані зіставлення, виявлення спільних і відмінних рис, фактів збігу та перехрещення різних лексичних категорій, що маркують обрядову дійсність, класифікують життя людини, повсякденне, міфологізоване, ритуалізоване. [24:73]. Саме ці категорії закріпилися як стереотипи життя індоєвропейців та представників інших етнокультур.

Реконструювати такі факти традиційної культури видається можливим за умови залучення даних з етнографії, де вони розглядаються як етнічні й національно-культурні стереотипи народної свідомості. Етнічні стереотипи акумулюють у собі соціальний досвід, закріплений поколіннями, що виявляється у вигляді своєрідної мови – системи знаків (правил поведінки, ритуалів, жестів, міміки, словесних формул) і, як правило, відіграють роль етнічного визначальника. Національно-культурні стереотипи спрямовані на відтворення специфічних, ідіоетнічних рис обрядових десигнатів та стійких асоціативних рядів (порівн. символіку обрядового хліба, втілену у стереотипі “праця–хліб–благоденство–добробут”, що виступає засобом етнічного, соціального розмежування своєї чужої ритуалі розподілу весільного короваю чи розламування хліба під час вдалого сватання в українській традиції) [25:155].

Тимчасом у польській етнолінгвістиці стереотип, що успадкував вужче розуміння певної формули, кваліфікується як оформлене у соціумі уявлення про предмет, яке визначає, чим цей предмет є, як він виглядає, діє, як трактується людиною тощо. Причому це уявлення, що закріплене в мові, є доступним завдяки мові і належить до колективного знання про світ. До складу стереотипу входять стабілізовані, конвенціалізовані й регулярно відтворювані в мовному узусі формули-фраземи, топіки й ідіоми на зразок *сонце – це обличчя або око Бога, на сонце не можна показувати пальцем* тощо [26:11–34].

З цього випливає онтологічний характер реконструкції фактів традиційної культури, однією з форм яких є етнокультурний стереотип. Онтологічна реконструкція етнокультурних стереотипів передбачає три етапи: 1) деконструкцію традиційних знань про ці артефакти етнокультури на основі колективних уявлень (тобто архетипів), 2) конструкцію (моделювання) нових онтологічних підстав по відношенню до традиційних знань і колективних уявлень, 3) реконструкцію традиційних емпіричних уявлень про вже наявні стереотипи у нові знання про них.

Дозволимо собі прокоментувати докладніше кожен з етапів. Дуже часто людині складно витлумачити, за допомогою яких засобів сконструйоване те, що вона має у своєму розпорядженні, тобто, чим послуговується у щоденному житті. В онтологічній реконструкції слід свідомо відмовитися від пояснення того, що ми маємо як результат колективного несвідомого, частина якого стереотипизувалася у нашому соціальному досвіді; ми начебто забуваємо про це несвідоме і свідоме, ставлячи за мету сконструювати (змодельовати) це щось по-новому. Коли у результаті моделювання отримуємо певний онтологічний образ, то виявляється, що ми в якусь мить змодельований нами образ порівнюємо з тим, від якого відмовилися. Якщо при цьому виявиться різниця, то це означає, що у процесі моделювання було здійснено реконструкцію.

Отже, культура кожного етносу завжди пов'язана з минулим, оскільки вона є колективною пам'яттю народу. Саме інтерпретація традицій, прагнення зберігати, зрозуміти і передавати з поколінь у покоління закріплюється в різноманітних формах культурних архетипів. Культурні архетипи як сталі структури зумовлені культурним середовищем та закріплені когнітивними зразками, в яких зберігається родовий досвід нації, нормативно-ціннісні орієнтації етносу. Культурні архетипи – це глибинні установки колективного несвідомого, які проявляються в усіх сферах людської діяльності. У кожній національній культурі домінують свої етнокультурні архетипи, які визначають особливості світосприйняття етносу і згодом стають стереотипами – стійкими культурно-детермінованими уявленнями про світ.

Загалом людина живе у світі стереотипів, які вона засвоює з культури свого суспільства. Приналежність до певної культури визначається базовим стереотипним ядром знань, яких набуває особистість у процесі соціалізації. Як висновок, зауважимо, що архетипи і стереотипи відображаються в національній мові, лексиці, усній народній творчості та мовленнєвій поведінці,

реконструкція яких як фактів традиційної культури загалом та національних культур зокрема є перспективним завданням сучасної когнітивної компаративістики у її зв'язках з лінгвокультурологією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисова С. П. Нові об'єкти лінгвістики: міф чи реальність? / С. П. Денисова // Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство: [міжвуз. зб. наук. ст.]; гол. ред. Зарва. В. А. Бердянськ: БДПУ, 2012. – Вип. VII. – С. 6–14. 2. Корольова А. В. Нові виклики сьогоденної компаративістики і контрастивістики // А. В. Корольова // Проблеми зіставної семантики: [зб. наук. ст.] / [відп. ред. Корольова А. В.]. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2013. – Вип. 11. – С. 9–15. 3. Никитина Ф. А. Дiachронические структурные изменения в лексике и словообразовании / Феонилла Алексеевна Никитина. – К.: Вища школа, 1974. – 72 с. 4. Тищенко О. В. Міжбрядовий стереотип: етнолінгвокогнітивний та структурно-семіотичний ракурси / О. В. Тищенко // Система і структура східнослов'янських мов: [зб. наук. пр.]. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 28–36. 5. Штуова М. О. Дискурсивна природа рольової поведінки мовної особистості та її вплив на формування етнокультурних стереотипів / М. О. Штуова // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: [зб. наук. пр.]. – К.: Логос, 2013. – Вип. 24. – С. 442–457. 6. Байбури А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / Альберт Кашфуллоевич Байбури. – СПб.: Наука, 1993. – 242 с. 7. Лотман Ю. М. Символ в системе культуры // Ю. М. Лотман. Избранные статьи в трех томах / Юрий Михайлович Лотман. – Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллин: Александра, 1992. – С. 191–199. 8. Гумбольдт фон В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с. 9. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / Йохан Лео Вайсгербер: [пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. 10. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Юрий Дереникович Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с. 11. Блумфилд Л. Язык / Леонард Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968. – 608 с. 12. Методи лінгвістичних досліджень [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://knowledge.allbest.ru/languages/2c0a65625b3ac68a5c53b88521216c27_0.html. 13. Словник української мови: в 11 томах. — Том 8, 1977. — Стр. 496. 14. Соссюр Фердинанд де. Труды по языкознанию // Фердинанд де Соссюр. — М.: «Прогресс», 1977. — 695 с. 15. Ворт F. Grammaire comparée des langues indo-européennes comprenant le Sanskrit, le Zend, l'Arménien, le Grec, le Latin, le Lithuanien,

- l'ancien Slave, le Gothique et l'Allemand. — Paris, 1885. — Т. I — 447 p.; Т. II — 418 p. 16. *Whitney W. D.* Sanskrit grammar including both the Classical Language, and the older Dialects, of Veda and Brahmana — London: Oxford University Press, 1941. — 351 p. 17. *Журавлев В. К.* Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / В. К. Журавлев // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. — М.: Прогресс, 1987. — С. 453-493. 18. *Фортунатов Ф. Ф.* Сравнительное языковедение: Общий курс / Ф. Ф. Фортунатов // Филипп Федорович Фортунатов: [избр. труды: в 2-х т.]. — М.: Учпедгиз, 1956. — Т. 1. — 472 с. 19. *Фортунатов Ф. Ф.* Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка / Ф. Ф. Фортунатов // Филипп Федорович Фортунатов: [избр. труды: в 2-х т.]. — М.: Учпедгиз, 1957. — Т. 2. — С. 3-256. 20. *Шахматов А. А.* Очерк древнейшего периода истории русского языка / А. А. Шахматов // Энциклопедия слав. филол. — 1915. — Вып. 11: [репринт. издание 1915 года]. — М.: Индрик, 2002. — 424 с. 21. *Глущенко В. А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.) / Володимир Андрійович Глущенко // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні: [відп. ред. О. Б. Ткаченко]. — Донецьк, 1998. — 222 с. 22. *Толстой Н. И.* Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике/ Никита Ильич Толстой. — М.: Издательство “Индрик”, 1995. — 512 с. 23. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры/ Юрий Сергеевич Степанов. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. — 824 с. 24. *Цивьян Т. В.* Лингвистические основы балканской модели мира: [монография]/ Татьяна Владимировна Цивьян. — М.: Наука, 1990. — 210 с. 25. *Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів.* — К., 1993. — 206 с. 26. *Bartmiński J.* Język w kontekście kultury / Jerzy Bartmiński // Współczesny język polski. — Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. — S. 13–22.